

कोरोना आणि डिजिटलायझेशन

Corona and Digitalization

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

गोषवारा

कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे सर्वत्र गंभीर वातावरण निर्माण झालेलं आहे. लॉकडाऊन किंवा 'वर्क फ्रॉम होम'च्या काळात डिजिटलायझेशन ही एक अनिवार्यता झाली आहे. या काळात साहित्यिकांची, कलाकारांची आणि शिक्षण क्षेत्राची सर्वाधिक सक्रियता पाहायला मिळाली, ती सोशल मिडियावर. भविष्यात शाळांमध्ये शिकविले जाणारे शिक्षण हे ऑनलाईन पद्धतीने होऊ लागले तर त्यासाठी विविध प्रकारचे ऑनलाईन साहित्य निर्माण करावे लागेल. फक्त पाठ्यपुस्तके पीडीएफ करून हे काम होणार नाही तर डिजिटल माध्यमांसाठी मातृभाषेतील मजकूर म्हणजेच कंटेंट तयार करावा लागेल. ग्रामीण आणि शहरी भागात 'डिजिटल विषमता' आहे. मात्र विविध अडचणींवर मात करित येणाऱ्या परिस्थितीला डिजिटलायझेशनच्या माध्यमातूनच सामोरे जावे लागणार आहे.

Abstract

The outbreak of the corona virus has created a serious atmosphere everywhere. Digitalization has become a necessity in times of lockdown or 'work from home'. During this period, the greatest activism of writers, artists and the education sector was seen on social media. In the future, if the teaching in schools is to be done online, a variety of online materials will have to be created. This will not only be done by PDFing the textbooks, but also by creating content in the mother tongue for digital media. There is 'digital inequality' in rural and urban areas. However, the situation of overcoming various difficulties will have to be faced only through digitization.

बीजशब्द : कोरोना, डिजिटलायझेशन, लॉकडाऊन, सोशल मिडिया, युनिकोड

प्रस्तावना

चीनमधील वुहानमध्ये कोरोनाचा पहिला रुग्ण आढळला, त्याला आता एक वर्ष पूर्ण झालं आहे. चीनमधील कोरोना रुग्णांची संख्या कमी होत गेली, त्याच वेळी जगात आणि विशेषतः अमेरिका आणि युरोपमध्ये या रोगाने थैमान घातलं. भारताचा विचार केला तर अजूनही कोरोनाचा धोका संपलेला नाही. दुसरी लाट काही भागात आल्याचे निदर्शनास येते. महाराष्ट्राची स्थितीही याबाबतीत फारशी समाधानाची नाही.

कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे सर्वत्र गंभीर वातावरण निर्माण झालेलं आहे. प्रत्येक दिवशी देशात आणि राज्यातील महत्त्वाच्या शहरांमध्ये कोरोनाचे रुग्ण आढळत आहेत. खबरदारीचा उपाय म्हणून सरकारतर्फे नागरिकांनी घरात राहण्याचं वारंवार आवाहन केलं जात आहे. गर्दीची ठिकाणं टाळा असे सल्ले सतत देण्यात येत आहेत. प्रारंभी देशभरात जनता कर्फ्यू पाळला गेला. अत्यावश्यक सेवा देणाऱ्या व्यक्तींचं कौतुकही केलं गेलं आणि देशाने लॉकडाऊनचा अनुभवही घेतला.

आज आपण सर्वजण अशा परिस्थितीतून जातोय जिथे उद्या काय होईल हे कुणालाच सांगता येणार नाही. आपल्या मनात सध्या प्रचंड भीती आहे. अजूनही आपण आपल्या घरी बंद खोलीत राहतोय. बाहेरच्या

जगाशी आपला फारसा संपर्क होत नाही. अशा लॉकडाऊन किंवा 'वर्क फ्रॉम होम'च्या काळात डिजिटलायझेशन ही एक अनिवार्यता झाली आहे.

विषय विवेचन

कोरोनासारखी परिस्थिती आजच आली, असे नाही. साधारणतः दर शंभर वर्षांनी कोणती ना कोणती मोठी आरोग्यविषयक संकटे जगावर आलेली आहेत.

ब्रिटिश लेखक डेनियल डेफो यांनी 1722 साली एक पुस्तक लिहिलं होतं ज्याचं नाव होतं 'ए जर्नल ऑफ द प्लेग इअर'. डेफो यांनी या पुस्तकात 1665 साली ब्रिटनची राजधानी लंडनमध्ये पसरलेल्या प्लेगच्या साथीबाबत विस्तृत लिहिलं आहे. तेव्हाचं भयावह चित्रण या पुस्तकात केलं गेलं आहे. प्लेगच्या साथीमुळे जे तिथे आरोग्य संकट आलं त्याचा संपूर्ण लेखाजोखा या पुस्तकात मांडण्यात आला आहे. सद्यपरिस्थितीशी मिळतं जुळतं हे पुस्तक आहे.

तेव्हा लंडनमध्ये नवीन नियम लागू झाले होते. हे नियम तसेच होते, जसे आत्ता लॉकडाऊनच्या काळात आपण सगळे पाळतोय. तेव्हा लंडनमध्येही सार्वजनिक कार्यक्रम, बार, ढाबे, हॉटेल अशा सार्वजनिक ठिकाणी एकत्र जमण्यावर बंदी घालण्यात आली होती. मैदानं, स्टेडियम्स सर्वकाही बंद होतं. डेनियल डेफो म्हणतात, "लंडनचे नागरिक हे नियम काटेकोरपणे पाळत नव्हते. ते बेफिकिर होते आणि लंडनसाठी हेच सर्वाधिक घातक ठरत होतं. सामान खरेदी करण्यासाठी गर्दी करायचे. बघता बघता प्लेगने हिंसक वळण घेतलं. संपूर्ण कुटुंब, वस्तीतले रहिवासी सगळ्यांचा प्लेगनं मृत्यू होत होता." या घटनेला आता तीनशे वर्षे पूर्ण होत आहेत.

भारतातही 100 वर्षापूर्वी प्लेगची साथ आल्यावर परिस्थिती भीषण झाली होती. त्यावर भाष्य करणारी साहित्यनिर्मिती विपुल प्रमाणात झाली होती. वृत्तपत्रांतून विस्ताराने बातम्या आल्या होत्या.

अशा या वातावरणात कला आणि साहित्य आपल्या एकटेपणाला दूर करतं. आपल्याला वास्तवापासून थोडं बाजूला करत दिलासा देतं. बंद खोलीत आपली मैत्री पुस्तकांशी होते, म्हणूनच जागतिक आरोग्य संकटावर आधारित असलेल्या पुस्तकांची मागणी आज वाढली असल्याचे निदर्शनास येते.

संशोधनात्मक निबंध व वृत्तपत्रीय लेखांप्रमाणेच अशा अनेक कथा, कादंबऱ्या, कविता निर्माण झाल्या आहेत की ज्या जागतिक आरोग्य संकटाचं वास्तव मांडतात. एखाद्या डायरीप्रमाणे या पुस्तकांमध्ये माहिती असते. या संकटाला धीरानं कसं सामोरं जायचं हे ती पुस्तकं सांगतात.

आज जगभरात थैमान घालणाऱ्या जीवघेण्या कोरोना व्हायरसनं साहित्यसृष्टीला आणि मनोरंजन सृष्टीलासुद्धा धडक दिली आहे. काही साहित्यिकांना, काही कलाकारांना या व्हायरसची लागण झाली. या विषाणूचा प्रकोप वाढत गेला तसे साहित्यातून आणि विविध कलांमधून त्याचे चित्रण होत गेले. छपाईची कामे बंद झाल्याने आणि नियतकालिके, वृत्तपत्रेही काही काळासाठी पूर्ण बंद झाल्याने सोशल मिडिया व डिजिटल कंटेंटच्या माध्यमातून साहित्य निर्माण होत होतं. नंतर नियतकालिके आणि वृत्तपत्रांच्या ऑनलाईन आवृत्त्या निघणे सुरू झाले आणि साहित्यिकांना पुन्हा व्यासपीठ उपलब्ध झाले.

या काळात साहित्यिकांची आणि कलाकारांची सर्वाधिक सक्रियता पाहायला मिळाली, ती सोशल मिडियावर. त्यातही सोशल नेटवर्किंग आणि शेअरिंग साईटपैकी फेसबुक, व्हाट्सअप, इन्स्टाग्राम, स्नॅपचॅट, यू ट्यूब, ट्विटर, ब्लॉगज या माध्यमांवर अधिक निर्मिती होत होती आणि आताही होत आहे.

यात कोणी बॉलिवूडच्या गाण्यांवर कोरोना व्हर्जन तयार केली तर कोणी कविता रचल्या. मार्च महिन्यात बिग बी अमिताभ बच्चन यांनी भोजपुरी भाषेत कोरोना व्हायरसवर एक कविता लिहिली होती. त्याचा व्हिडीओ त्यांनी त्यांच्या ट्विटरवरून शेअर केला होता, ज्याचं मराठी व्हर्जन अभिनेता सुनिल बर्वे यांनी सादर केलं. हा व्हिडीओ सोशल मीडियावर व्हायरल झाला आणि प्रेक्षकांच्या पसंतीस उतरला.

‘वर्क फ्रॉम होम’ म्हणजेच घरून काम करण्याची वेळ आज अनेकांवर आली आहे. पण हा बदल तात्पुरता नसून, आता हीच कार्यपद्धती कायमची करता येईल का, याचा जागतिक पातळीवर विचार होतो आहे. टीसीएस म्हणजेच टाटा कन्सलटन्सी सर्विस सारख्या कंपन्यांनी २०२५ पर्यंत आपले ७५ टक्के कर्मचारी घरून कसे काम करतील, या दिशेने प्रयत्नही सुरू केले आहेत. जगभरात अनेक कंपन्या हे करीत आहेत. अनेक शाळा-महाविद्यालयांनी ‘लर्न फ्रॉम होम’ सारख्या घोषणा करत ऑनलाइन शिक्षण द्यायला सुरुवात केली आहे.

याचाच अर्थ माणसे अधिकाधिक वेळ घरी राहणार आहेत. घरी असलेली माणसे घरातील लोकांशी प्रत्यक्ष आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून जगाशी अप्रत्यक्षरीत्या संवाद साधणार आहेत. त्यांच्या या घरातील आणि जागतिक संवादाच्या भाषा कदाचित वेगवेगळ्या असू शकतील. ‘मातृभाषा या स्वयंपाकघरात बोलण्याच्या भाषा उरतील’ असे ज्येष्ठ कानडी लेखक शिवराम कारंथ म्हणत असत. पण त्यांचे हे भाष्य अशा संदर्भात प्रत्यक्षात येईल याची कदाचित त्यांनाही कल्पना करता आली नसेल. त्यामुळे माणसाच्या आयुष्याची दिशा जशी बदलणार आहे, तसाच हा भाषाव्यवहारही बदलणार आहे, याची तयारी सर्वांना करावी लागेल. किंबहुना ज्या भाषा ही तयारी करतील त्याच टिकतील, असे म्हटले तर चुकीचे ठरणार नाही.

जर भविष्यात शाळांमध्ये शिकविले जाणारे शिक्षण हे ऑनलाइन पद्धतीने होऊ लागले तर त्यासाठी विविध प्रकारचे ऑनलाइन साहित्य निर्माण करावे लागेल. फक्त पाठ्यपुस्तके आणि आवश्यक अभ्यास साहित्य पीडीएफ करून हे काम होणार नाही तर डिजिटल माध्यमांसाठी मातृभाषेतील मजकूर (म्हणजेच कंटेंट) तयार करावा लागेल. तो मजकूर फक्त शब्दस्वरूपात नसेल, तर तो मल्टिमिडिया, गेम्स या स्वरूपात असेल. हा मजकूर जी भाषा तयार करू शकेल, तीच या ऑनलाइन माध्यमात लोकप्रिय ठरेल. जी भाषा लोकप्रिय ठरेल तिच्यातून आपल्या पाल्यांना शिकविण्याचा पालकांचा कल वाढेल. म्हणूनच मराठीसारख्या भाषांनी या नव्या माध्यमांपासून लांब न पळता, या माध्यमाच्या गरजा समजून त्या दिशेने काम करायला हवे.

आजवर मराठी भाषेच्या आणि भारतीय भाषांच्या भवितव्याविषयी प्रचंड लेखन झाले आहे. काय करायला हवे, याबद्दल भाषणे, परिसंवाद आणि वाद-विवादही झाले आहेत. आता या पलीकडे जाऊन भाषेचे माध्यम बळकट करण्यासाठी काम करावे लागणार आहे.

आज डिजिटल दळणवळण म्हणजे माहितीचा वेग प्रचंड वाढला आहे. कोरोनाचा प्रसार होण्यापूर्वीही तो वाढलेलाच होता. पण कोरोनाकाळात तो त्याच्या शिखरावर पोचला आहे. तो आणखीही वाढणार आहे. कोरोनानंतर भौतिक दळणवळण पुन्हा सुरू होईल. पण त्यासोबत माहितीचा वेगही वेगवेगळ्या स्वरूपात व्यक्त होत जाईल. आजपर्यंत ‘तेल’ हे जसे जगाचे चलन होते, पण भविष्यात तेलासोबच ‘डेटा’ हे देखील जगाचे नवे चलन असणार आहे. भौतिक दळणवळणासाठी ‘तेल’ आणि डिजिटल दळणवळण म्हणजे माहितीच्या वेगासाठी ‘डेटा’ हे सूत्र विविध मानवी व्यवहाराचा आधार ठरणार आहे.

‘डेटा’ नावाचे नवे चलन सामान्यांच्या भाषेत जेव्हा प्रकट होईल तेव्हा ते फक्त इंग्रजी किंवा निवडक भाषांमध्ये नसेल. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात काम करणाऱ्या गुगल, मायक्रोसॉफ्टसारख्या अनेक कंपन्या आज ‘लोकलायझेशन’वर मोठी गुंतवणूक करत आहेत. बॅकएंडच्या तंत्रज्ञानाची भाषा वेगळी आणि फ्रंटएंडची म्हणजे दृश्यभाषा वेगळी असे हे गणित आहे. अन्य भारतीय भाषांप्रमाणेच मराठीतही हे काम होत आहे. जगभर विखुरलेले तज्ज्ञ या स्थानिकीकरणाच्या प्रक्रियेत काम करत आहेत. या सर्व कामावर लक्ष ठेवून तिला योग्य ती दिशा देण्याचे काम पालक म्हणून सरकारचे आहे. सरकारसोबत भाषाविषयक संस्थांनी मिळून हे काम केल्यास ते अधिक सोपे आणि सार्थक ठरेल.

भाषा हे संवादाचे माध्यम असते. विविध प्रकारच्या संवादासाठी विभिन्न भाषा वापरल्या जातात. या भाषांमध्ये परस्पर देवाणघेवाण होत असते. जसे भाषांचे माध्यम म्हणून स्थान जपणे आवश्यक, तसेच त्यासाठी नव्या माध्यमाची नवी भाषाही समजून घ्यावी लागेल. जशी दोन भाषांमध्ये देवाणघेवाण हवी तशीच भिन्न माध्यमांमध्येही देवाणघेवाण होत असते. कोरोनानंतरच्या काळात आपला डिजिटल माध्यमांमधला संवाद

वाढणार आहे. त्यामुळे आजवर फक्त बोली, लेखी किंवा ध्वनी-दृश्य माध्यमांपुरतीच वापरली गेलेली ही भाषा डिजिटल माध्यमांसाठीही तयार करावी लागणार आहे. भाषासंस्कृतीनुसार नवे इमोजी करणे, नवे लघुशब्द (शॉर्टफॉर्मर्स) रूढ करणे आदी गोष्टींवर काम होणे गरजेचे आहे.

ओरिसा येथील कलिंगा विद्यापीठात एक छान प्रयोग राबविला जातो. ओरिसातील विविध आदिवासी जमातीतील मुले जेव्हा कलिंगा विद्यापीठात शिकायला येतात, तेव्हा त्यांना त्यांच्या स्थानिक भाषेतून ओडियामध्ये आणि पुढे ओडियामधून इंग्रजीमध्ये शिकणे सोपे जावे, तसेच या सान्या प्रक्रियेत त्यांच्या तिन्ही भाषा समृद्ध व्हाव्यात यासाठी विद्यापीठामध्ये भाषेची प्रयोगशाळा सुरु करण्यात आली आहे. यात वेगवेगळ्या स्तरावरील भाषांमधील संवाद समजावा, त्यात समृद्धता यावी यासाठी विविध प्रयोग केले जातात. त्यात अगदी शालेय स्तरापासून ते महाविद्यालयीन स्तरापर्यंतच्या विविध संकल्पनांचा विचार होतो. हा प्रयोग सर्वच भारतीय भाषांमध्ये व्हायला हवा.

आज सर्वत्र व्हिडीओचा जमाना आहे. पण भारतीय भाषांमध्ये सबटायटल, डबिंगसारख्या गोष्टी करायच्या म्हटल्या तरी आधारभूत संस्था किंवा साधने नाहीत. या प्रयोगशाळेच्या माध्यमातून हे सारे उभे करता येईल. भाषाभाषांमधील संवाद यातून सोपा होईल. आज सारे जग नव्या डिजिटलयाज्ञेशनाच्या दिशेने जात असताना, आपण यात मागे पडून चालणार नाही. डिजिटल पेमेंट, ऑनलाइन बँकिंगसारख्या अर्थव्यवहारातही विविध भारतीय भाषांचे स्थान दृढ करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

हा डिजिटल कंटेंट शाळा, महाविद्यालयांसाठी लागणार आहे, बँकासाठी लागणार आहे आणि व्यापाऱ्यांच्या मोबाइल ॲपसाठीही लागणार आहे. साहजिकच अभ्यासकांप्रमाणेच तो साहित्यिकांनाही आवश्यक ठरणार आहे. पण त्यासाठी लागणारे मनुष्यबळ घडविणाऱ्या संस्था नाहीत. या संस्थांना पाठबळ देणारी धोरणे तयार करणे गरजेचे आहे.

सकस डिजिटल कंटेंट उभा करणे. हे काम आज वैयक्तिकरीत्या किंवा व्यावसायिकरीत्या होत आहे. पण एक भाषा म्हणून भाषेसंदर्भातील विविध पद्धतींचा बहुभाषक समूहांनाही कळेल असा डिजिटल मजकूर तयार होणे गरजेचे आहे.

नवे शब्द रूढ करण्याचे काम माध्यमे आणि समाजमाध्यमे करत असतात. पण त्यावर लक्ष देऊन त्याच्या योग्ययोग्यतेची चर्चा व्हायला हवी. शब्दकोष, व्युत्पत्तीकोश, संकल्पनाकोश अशी कोशनिर्मिती सातत्याने, सकसतेने आणि डिजिटली व्हायला हवी. अन्य भाषेतील शब्द मोकळेपणाने स्वीकारायला हवे. आज विकिपीडियासारख्या मराठी मुक्तकोशामध्ये, मराठी डिजिटल कोशांमध्ये नव्या संकल्पना स्वीकारणे गरजेचे आहे.

मराठी आणि मराठीच्या सर्व बोलीभाषा शिकण्यासाठी किंवा त्यातील मजा अनुभवण्यासाठी विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्म उभे राहायला हवे. ई-मराठी शाळा व महाविद्यालये उभी होणे आवश्यक आहेत. त्यात आनंदाने मराठी भाषा शिकता येईल असे नवनवे प्रयोग करावे लागतील. सोशल मीडियावर माहितीच्या संकलनासाठी नवनव्या संकल्पना वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ हॅशटॅग, ट्रेण्ड वगैरे. या अशा संकल्पनांचा उपयोग करून मराठीत नवनवी माहिती संकलन व्हायला हवी.

आज मराठी युनिकोड लोकप्रिय झाले असले, तरी त्यात नवनवे फॉन्ट उपलब्ध नाहीत. मंगल, कोकिला यांच्यापुढे आपण सरकत नाही. अद्यापही प्रकाशन व्यवसायात युनिकोडचा वापर होत नाही. हे सारे असेच चालू राहिले तर मराठीचा डिजिटल वेग मंदावेल.

एकंदरीत या नव्या जगाचे चलन असणारा मराठी डेटा उभा करणे, हे सर्वात महत्त्वाचे काम आहे. जेवढा उत्तम, सकस आणि समृद्ध डेटा आपण तयार करू तेवढीच आपली भाषा उद्याची आव्हाने पेलायला समर्थ होणार आहे.

खरं तर यातील अनेक गोष्टी कोरोनापूर्वीच्या काळातही आवश्यक होत्या. पण याकडे आजवर दुर्लक्ष झाले, पण आता तातडीने विचार व्हायला हवा. कारण कोरोनांतरच्या काळात माहितीचा वेग आणखीच वाढणार आहे आणि लोकांची जीवनशैलीही बदलणार आहे. त्या दिशेने पावले उचलायला हवीत.

आपल्या काही हाय प्रोफाइल उपभोक्त्यांसाठी ऑगस्ट, २०१५ मध्ये फेसबुकने 'लाइव्ह'ची सुविधा दिली. मार्क झुकेरबर्ग यांच्या या संकल्पनेची चंगळवादी चोचले म्हणून संभावना केली गेली असली, तरी त्याच वर्षी मार्कने ठरवून टाकले, की आयफोन आणि अँड्रॉइड फोन असलेल्या सगळ्यांना या सेवेचा लाभ दिला जाईल. प्रत्येकाच्या खिशात टीव्ही कॅमेऱ्यासारखी वस्तू असावी, हे त्याचे स्वप्न होते. तेव्हा मार्क झुकेरबर्ग यांनी हे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी जवळ जवळ शंभर तंत्रज्ञांना काही महिने, आत्ताच्या भाषेत आपण म्हणू क्वारंटाइन केले आणि यात यश मिळवले. एप्रिल २०१६पासून ही सुविधा सर्वांसाठी खुली झाली. कोरोनाकाळात हेच तंत्रज्ञान रचनात्मक पातळीपासून इतर सगळ्याच क्षेत्रात उपयोगी सिद्ध होत आहे.

असे असले तरी 'डिजिटल विषमता' आहेच. २०१९च्या राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणातील आकडेवारीतून डिजिटल विषमतेचे वास्तव समोर आले. महाराष्ट्राचाच विचार केला, तर ग्रामीण भागात केवळ ३.३ टक्के घरात संगणक आणि १८ टक्के घरात इंटरनेट सुविधा आहेत. शहरात हे प्रमाण अनुक्रमे २७ आणि ५२ टक्के असे आहे. अशाही स्थितीत घरात 'आटा' नसला, तरी 'डाटा' उपलब्ध करून, अनेकांनी हा सांस्कृतिक व्यवहार समृद्ध होण्याला आणि मोठ्या जनसमुदायाला निराशेच्या, औदासिन्याच्या गर्तेतून वाचवण्यात मोठाच हातभार लावलेला आहे.

समारोपीय निष्कर्ष

लॉकडाऊनच्या या दीर्घ काळात शिक्षण आणि सांस्कृतिक घडामोडी, सांस्कृतिक अवकाश जिवंत ठेवण्यासाठी ही डिजिटल माध्यमे उपयुक्त ठरली. ऑनलाईन क्लासेस, सांस्कृतिक विश्वातील कलाकार, साहित्यिक, रंगकर्मी, लोककलावंत अशा सगळ्या घटकांची घरबंदीच्या निरसतेतून सुटका करत एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी, नवीन सृजनासाठी या माध्यमाचा उपयोग झालेला दिसतो. फेसबुक, झूम, गुगल मीट, यु ट्युब अशा 'लाइव्ह'च्या या प्रयोगांचे मूल्यमापन करताना लक्षात येते, की आपल्याकडे हे माध्यम हाताळताना काहीसा दूरदृष्टीचा अभाव आहे. सांस्कृतिक क्षेत्रातील साहित्यिक घडामोडींवर, विशेषतः काव्यमैफलींची सर्वाधिक पकड राहिलेली आहे. समग्र कला आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात व्यापक ऑनलाईन माध्यमांच्या वापराची आज गरज आहे. नवीन दृष्टीचा आविष्कार आत्ता आत्ता दिसू लागला आहे. घराच्या चार भिंतीत राहून, मोबाइल, संगणकावर मर्यादित स्पीड असलेल्या इंटरनेट व्यवस्थेवर मात करत, अनेक कार्यक्रम, चर्चासत्रे, वेबिनार आयोजित करून लोकांच्या ज्ञानात भर टाकली जात आहे. एका मोठ्या समुदायाला एकांतवासाची, तुटलेपणाची झळ बसू न देता, त्यांना रचनात्मक कामात गुंतवून, त्यांचे सांस्कृतिक विश्व समृद्ध केले जात आहे. त्याचप्रमाणे उद्याचे शिक्षण हे डिजिटल कंटेंटच्या माध्यमातूनच होण्याची दाट शक्यता निर्माण झाली आहे. या नव्या बदलाला कितीही अडचणी आल्या तरी सामोरं जावं लागणार हे नक्की!

संदर्भ साहित्य

1. Mandavkar, Pavan, Coronavirus: Basic Information and Precautionary Measures (April 12, 2020). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3573881> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3573881>
Researchgate: https://www.researchgate.net/publication/340583863_Coronavirus_Basic_information_and_precautionary_measures
2. मांडवकर, डॉ. पवन, मराठी साहित्य आणि वैश्विक महामारी (Language, Literature, Culture and Pandemic), स्व. राजकमलजी भारती कला, वाणिज्य, व श्रीमती सुशीलाबाई रा. भारती विज्ञान महाविद्यालय, आर्णी येथील राष्ट्रीय वेबिनारमधील भाषण, दि. 19 डिसेंबर, 2020

